

מינהל האסירים באושוויץ

דנוטה צ'ך

כשהקים את מחנה אושוויץ ב-1940, כבר הספיק הס"ס לצבור ניסיון בתפעול מחנות ריכוז. את השיטה כונן בדכאו, מחנה הריכוז הגרמני הראשון שהוקם במרס 1933, מפקדו תיאודור אֵיקה, וכשמונה לימים לראש מיפקדת מחנות הריכוז העתיק אותה לכל המחנות האחרים. בהתאם ל"עקרון המנהיג" הנצינול-סוציאליסטי, הנהיג אֵיקה מדרג של אסירים כדי לכונן את מה שקרוי מינהל האסירים.

אחרי פרוץ מלחמת העולם השנייה נשלח אל המחנות מספר גדל והולך של אסירים מן הארצות המובסות. האסירים הגרמנים ניצבו בדרך כלל בראש מדרג האסירים. 30 אסירים גרמנים שהוכיחו את אמינותם במחנה זקסנהאוזן הועברו לאושוויץ קודם שהגיע לשם המשלוח הראשון של 728 פולנים ב-14 ביולי 1940.

בתקופת השלטון הנצינול-סוציאליסטי כמעט כל אסירי מחנות הריכוז אולצו לעבוד. האסירים חולקו לקומנדו בפיקוחו של איש סגל ס"ס אשר דיווח במישרין למפקד המחנה. אסיר שעמד בראש קומנדו וכונה קאפו היה נתון למרותו של איש הס"ס. הקאפו הראשיים הופקדו לעתים על קומנדו גדולים, והיו גם סגני קאפו ומנהלי עבודה שהופקדו על חלקים מהקומנדו. מפקדי הס"ס בחרו קאפו שניכרה בהם, להערכתם, נכונות מרבית למלא את פקודות הס"ס. לשם כך העניק הס"ס לקאפו שליטה בלתי מוגבלת על האסירים, לרבות הרשות להכותם. כאשר מת אחד האסירים, לא נדרש הקאפו האחראי לתת דין וחשבון כלשהו; לא נדרש ממנו אלא להודיע על המיתה ולעקוב אחר מספר האסירים.

מפקד המחנה גם בחר אסירים שנועדו לפקח על הבלוקים שהאסירים שוכנו בהם. הממונה על הבלוק היה אחראי על שמירת הסדר ועל מילוי כל הפקודות באורח משביע רצון. בדומה לקאפו, יכלו הממונים על הבלוקים לנקוט כל שיטה שנראתה להם לשם מילוי פקודות הס"ס. לאסירים הנתונים למרותם לא היתה כל דרך להתלונן.

בהתאם למדרג האסירים, היו הממונים על הבלוקים כפופים לזקן המחנה, אף הוא אסיר, והוא בתורו סר למרותו של קצין הרישום, הס"ס רפורטפירר.

בעלי תפקידים אלה מקרב האסירים זוהו באמצעות סרטי שרוול, וזכויות היתר שנהנו מהן ליבו יריבות בין האסירים. משמונו אסיר או אסירה לתפקיד קאפו, הם חדלו לישון עם שאר האסירים. מפקד הס"ס היינריך הימלר תיאר את יעילותו חסרת הרחמים של הקאפו:

תפקידו לדאוג שהעבודה תיעשה... לשם כך עליו לדחוק באנשיו. ברגע שאיננו מרוצים ממנו עוד, הוא חדל להיות קאפו וחוזר אל שאר האסירים. הוא יודע שבשבו הם יכו אותו למוות

כבר בלילה הראשון... מאחר שאין לנו כאן די גרמנים, אנחנו משתמשים באחרים – כמובן קאפו צרפתי לפולנים, קאפו פולני לרוסים; אנחנו מסיתים אומה אחת כנגד רעותה.

מינהלת המחנה העדיפה למנות אסירים פליליים לבעלי תפקידים. אסירים אלה ענדו משולשים ירוקים סמוך למספר האסיר שלהם (אסירים פוליטיים ענדו משולשים אדומים, היהודים בני כל האומות ענדו מגן דוד על מכנסיהם וחולצותיהם – משולש צהוב מתחת למשולש אדום שיחד יצרו מגן דוד). רבים מן "הירוקים", כפי שכוננו בעגת המחנות, היו בעלי אישיות לא יציבה והיו מורגלים ביחס של בוז מצד הסביבה – אם בבית הכלא ואם בזמן שבין מאסר למאסר. הס"ס העניק להם עצמה גדולה, והאסירים החניפו להם כדי להתחבב עליהם. אם כי נודעה לכך בלא ספק השפעה על רבים מבעלי התפקידים, רצוי שלא לשגות בהכללת יתר בעניין זה: היו בקרב הירוקים בעלי כוונות טובות, כשם שנמצאו בקרב האסירים הפוליטיים כאלה שניצלו לרעה את כוחם.

במדרג האסירים המכוון הזה ניצבו הגרמנים בראש; היהודים בני כל הלאומים היו בתחתית. אסירים בני לאומים אחרים דורגו אף הם: הסלווים סמוך לתחתית, והרוסים מתחתם. שליטתו של אסיר בגרמנית היתה חשובה בעיני הנאצים לא פחות מן הסיווג הגזעי. כל הפקודות ניתנו בגרמנית, והאסירים היו חייבים למלאן מיד כדי להימנע ממכות. למי שלא שלט בשפה או לא למד למצער כמה משפטי מפתח בסיסיים ששימשו במחנה, לא היה כל סיכוי להתקדם במדרג האסירים, וגם סיכויי לשרוד פחתו.

הפולנים נהנו ממעמד מיוחד באושוויץ. מאחר שהיו הראשונים שהגיעו למחנה, הם היו רוב האסירים בו בשנתיים הראשונות – עד אביב 1942. אלה שהיטיבו להסתגל לתנאים הקשים ששררו בימיו הראשונים של אושוויץ ודוברי הגרמנית, הצליחו להגיע לעמדות חשובות במחנה, לצד האסירים הגרמנים.

האסירים הפולנים היו ברובם אנשי רוח צעירים וסטודנטים שהיו קבוצה רבת השפעה ובקיאיה בהלכות המחנה, והם ניצבו מתחת לשכבה העליונה של מדרג המחנה. רבים מהם מונו לעוזרים לממונים על הבלוקים ולקאפו וסייעו בשמירת הסדר בבלוקים.

פולנים שימשו גם בתפקידים של פקידי בלוק וניהלו תיקים מדויקים על האסירים. במשרד המרכזי שבו עבדו הוחזקו תיקי האסירים, נערך סידור העבודה, הוכן מיפקד הנוכחות היומי, נרשמו העברות, מקרי מוות ומחלות והתנהל רישום מדויק של מספר האסירים.

ככל שגדל אושוויץ גדלה מורכבותן של משימות המשרד המרכזי, והס"ס התקשה יותר ויותר לעמוד בעדכון התיקים. לפיכך הסתמך הס"ס יותר ויותר על פקידים אסירים. הס"ס יכול היה כמובן להיפטר מפקיד זה או אחר, אך העברת כל הפקידים מן המשרד הראשי בבת אחת היתה גורמת להתמוטטות חלקית של הביורוקרטיה המנהלית. הפקידים האסירים ידעו זאת ועשו כמיטב יכולתם לסבך את נוהלי המשרד.

ככל שהתארכה המלחמה דרש המינהל המרכזי של כל מחנות הריכוז עוד ועוד קומנדו לתעשיית המלחמה – במחנות המשנה, במחנה הראשי ובבירקנאו. בכמה מן המפעלים הללו אולצו האסירים לעבוד בעבודות מפרכות ביותר. מכות שהכה קאפו אסיר מסוים יכלו אולי להגביר את קצב עבודתו בגירוף למשל, אבל לא היה בכוחן לשפר את התפוקה בעבודה התעשייתית. למפעלים נדרשו קאפו שהיו בקיאים בתהליכי ייצור תעשייתיים.

אי גה פרבן היתה החברה הגדולה ביותר המעורבת במאמץ המלחמתי שדרשה וניצלה עבודת כפייה. החברה הקימה את מפעל בונה שישה קילומטרים ממזרח לאושוויץ, ליד העיר מונוביץ. כמה מכרות פחם סמוכים ניצלו אף הם עבודת כפייה.

לקראת סוף מרס 1942 נשלחו לאושוויץ נשים, ורופא ס"ס מיין אותן וחילקן לכשירות לעבודה ולכאלה ששוגרו היישר אל תאי הגזים. לצורך שיכון הנשים הכשירות לעבודה הוקם מחנה נשים, ובאוגוסט 1942 הן הועברו למחנה החדש בבירקנאו. כמו אצל האסירים הגברים, גם מקרב הנשים מונו אסירות לממונות על בלוקים, לקאפו ולעוזרות קאפו. רבות מן המשרות תפסו נשים סלובקיות שנמנו עם הנשים היהודיות הראשונות שהועברו ממחנה הנשים ברןנסבריק.

כמו הגברים לפניהן למדו הנשים כי השיטה שהעניקה לבעלות תפקידים שלטון ללא מצרים על אחיותיהן האסירות לא היתה חפה ממגבלות. כל העונדים סרטי שרוול היו חייבים לציית לפקודות הס"ס ולהבטיח כי האסירים הנתונים למרותם ימלאו את כל הפקודות בדיוק לפי הנחיות המנהלה. רק בגבולות מוגדרים בקפדנות יכלו אסירים בעלי תפקידים להפעיל את שיקול דעתם – אם כדי לזכות בטובות הנאה לעצמם ואם כדי להקל את הנטל על אחיהם למאסר. ואולם ככל שגדלה אוכלוסיית המחנה כן התקשה הס"ס לפקח על המחנה, וכוחם של האסירים בעלי התפקידים במחנה הלך וגבר.

בתקופה האחרונה לקיום המחנה גדל שיעור היהודים באוכלוסיית האסירים, ולמנהלה לא היתה בררה אלא למנות יהודים לתפקידי פיקוח בבירקנאו. מינויים מעין אלה היו נפוצים בייחוד במחנות המשנה, שכמעט כל האסירים בהם היו יהודים. אסיר יהודי אחד אף שימש בתפקיד זקן המחנה במחנה משנה אשר שירת את תעשיית המלחמה.

מצב יוצא דופן התקיים במחלקה הפוליטית – כפי שכונה הגסטפו של המחנה – שנשים יהודיות דוברות גרמנית עבדו בה בתפקידי מזכירות. הן נהנו מתנאים טובים יותר מאלה של שאר האסירות, שכן הס"ס דאג לסביבה תברואתית נאותה יותר לאסירות שעמן בא במגע יומיומי. אחרי הכול, אנשי הס"ס לא רצו להידבק במחלות שהשתוללו במחנה. ההנחה היא שהס"ס העדיף להעסיק נשים יהודיות בתפקידי מזכירות משום ששלטו בשפות רבות ומשום שלא היו עתידות לצאת לחופשי ואגב כך להסגיר סודות כאלה או אחרים. ואולם כמה מזכירות שרדו את פינוי אושוויץ בינואר 1945 – אולי משום שאנשי הס"ס נהגו

באימפולסיוויות או משום שמיאנו לרצוח אסירות שהיה להם אתן קשר יומיומי, להבדיל מן ההמונים האפורים, חסרי השם והפרצוף.

גם במשרדים אחרים השתמש הס"ס באסירים שהיו מיומנים יותר מן הסגל הפקידותי שלו. המזכירים נוצלו בכל הזדמנות אפשרית, אם כמקורות מידע ואם – בעיקר לקראת סוף המלחמה – כאמצעי השפעה על אוכלוסיית המחנה.

הס"ס הקים בלוקים רפואיים בכל מחנות הריכוז, לרבות אושוויץ. רופא ס"ס ששירת במחנה ניהל אותם עם הכפופים לו, אנשי ס"ס שהוצבו כעוזרי השירות הרפואי. המדרג בבלוקים הרפואיים דמה לזה של המחנה. האסירים שניצבו בראש הסולם היו זקני המחנה. הממונים על הבלוקים היו אחראים ליחידות, אך האחיות טיפלו בחולים. בבלוקים רפואיים במחנות אחרים לא העסיקו רופאים יהודים, אבל באושוויץ, בשלב מאוחר, השתמש רופא הס"ס בשירותיהם של רופאים אסירים יהודים. מספטמבר 1943 ואילך שימשו רופאים פולנים אף בתפקידים של זקני מחנה ב-HKB, כפי שכונה הבלוק הרפואי.

האסירים פחדו מפני ה-HKB. הס"ס לא צייד אותו כלל בתרופות. אסיר חולה שלא התייצב לעבודות הכפייה לא היה יכול להימנע מלהישלח לשם. ב-HKB בדק אותו תחילה רופא אסיר, ולאחר מכן הוא הושאר ללילה ונבדק בשנית בבוקר המחרת. רופא הס"ס הוא שהחליט אם להשאיר את האסיר בבלוק הרפואי או לשלחו לבלוק 20 – בלוק העונשין – כדי ששם יזריקו ללבו זריקת פנול קטלנית. מידת החולי לא היתה השיקול היחיד בהחלטה זו. אם נראה שהאסיר לא יוכל לחזור לעבודה במהרה, הוא נלקח לבלוק 20. לפי זיכרונותיו של פקיד הבלוק, 90 עד 95 אחוזים מאלה שנלקחו לבלוק 20 והומתו בזריקה היו יהודים.

במחנה הראשי התחוללו מעשים אלה עד אביב 1943. אסירים במספר גדול בהרבה הומתו בבירקנאו, בייחוד בזמן שהשתוללו באושוויץ מחלות מידבקות. מקרי המוות של אסירים בעלי מספרי אסיר של אושוויץ, כלומר לא כולל אותם אסירים שהוכרזו בלתי כשירים לעבודה ונשלחו לתאי הגזים מיד בהגיעם, דווחו למשרד ה-HKB. הנתונים הוברחו אל מחוץ למחנה. מספר מקרי המוות הגבוה ביותר נרשם בפברואר 1943, כאשר 25.5 אחוזים מכל אסירי אושוויץ מתו או הומתו. שבעה מזכירים אסירים עבדו יומם ולילה ברישום מקרי המוות באותו חודש.

שיעור התמותה הגבוה והפיגור המצטבר ברישום המיתות אפשר לנותרים בחיים להשיג יותר מזון. לא את כל המיתות היה אפשר לרשום בו ביום, וכל עוד לא נרשם המוות, המשיך מטבח האסירים לשלוח את מנת המזון של המת ל-HKB. האסירים שעבדו במשרד ניסו לעכב את רישום המיתות ליום או יומיים. כך יכלו לחלק את מנות המזון העודפות בין העובדים בבלוק הרפואי, הוא קומנדו HKB.

העבודה בבלוק הרפואי נבדלה מהעבודה בשאר הקומנדו גם באופן אחר. לעומת אסירי הקומנדו האחרים, שהיו עסוקים בראש ובראשונה בהתחמקות ממלקות ומעבודת פרך, עסקו האסירים שעבדו ב-HKB בראש ובראשונה בטיפול בחולים. כל עוד לא היו שבורים ברוחם, לא יכלו לשכוח כי מחובתם לעזור לאחיהם למאסר החולים ככל יכולתם.

קומנדו אחרים התמודדו עם דאגות אחרות. בתחילת 1941 פעלה תזמורת במחנה הראשי באושוויץ. עד מהרה הוקמו תזמורות גם בבירקנאו ובכמה ממחנות המשנה. התזמורת באושוויץ הוצבה ליד שערי המחנה וניגנה בשעה שיצאו האסירים מן המחנה לאחר מסדר הבוקר. המוזיקה המריצה את מצעדן של יחידות העבודה והקלה על אנשי הס"ס את ספירת האסירים. כמה אסירים פולנים שניגנו בתזמורת היו מוזיקאים ידועי שם. אחר כך נדרשה התזמורת לנגן לס"ס ובקונצרטים של יום ראשון לפני חווילת המפקד. בשעות היום עבדו הנגנים במטבח המחנה. כך היה אפשר לכנסם בקלות, כשרצה הס"ס שינגנו לאורחים, למשל. הנגנים לבשו חליפות לבנות נקיות, ומאחר שעבדו במטבח, נהנו מתזונה משופרת. התזמורת ערכה חזרות בחדר גדול הצמוד למשרד הראשי בבלוק 24, סמוך לשערי המחנה. מקצת מן האסירים היו שומעים את התזמורת מתאמנת; כדי לשפר את ההאזנה היה עליהם לכרוע על הרצפה ליד הקיר. רגעים כאלה סייעו לאסירים לשכוח את הסובב אותם. "שעות קצרות אלה שמרו עלי מפני שקיעה בקיום היומימי במחנה המוות", כתב לימים אחד האסירים.

ראש מחנה הגברים שהושמו במעצר מונע השתוקק אף הוא להקים תזמורת ודרש להעביר נגנים פולנים אחדים מתזמורת המחנה הראשי בבירקנאו. הם הועברו בקיץ 1942. מאחר שלא היו די מוזיקאים פולנים, השתמשו בבירקנאו ביהודים שלא הורשו להשתתף בתזמורת של המחנה הראשי. שני מוזיקאים צרפתים שאולצו לענווד טלאי צהוב בבירקנאו תיארו את התפתחות התזמורת לפרטיה: "חדר המוזיקה המהולל שלנו היה לאתר עלייה לרגל של הס"ס וגם ל[סיבת] התבלטותו של המחנה. כמעט מדי לילה אנחנו מנגנים נעימות עליזות בבלוק שלנו. הס"ס אוהב לחגוג ימי הולדת ברוב פאר והדר".

במבט לאחור, תזמורת הנשים של מחנה הנשים בבירקנאו היתה המפורסמת ביותר. ראש המחנה, מריה וְנְדֵל, אהבה מאוד מוזיקה. כשנודע לה כי אלמה רוֹזָה, מוזיקאית נודעת ובתו של הכנר הראשון בתזמורת הפילהרמונית של וינה, נמצאת במחנה, היא מינתה אותה למנצחת התזמורת על אף יהדותה. אגדות נרקמו סביב אישיותה יוצאת הדופן של אלמה רוֹזָה, ורבים זוכרים את רפרטואר המוזיקה הקלסית שלה. הופעות התזמורת לא הוגבלו ליווי יציאתם וכניסתם של הקומנדו. לפי אחד התיאורים, "היא נדרשה לנגן בכל האירועים הרשמיים – לפני נאומיו של מפקד המחנה, בהגיע המשלוחים ובזמן ההוצאות להורג בתלייה. היא גם הנעימה את זמנם של אנשי הס"ס ושל האסירים בבלוק הרפואי". כשניצחה

רוֹזָה על התזמורת, "היא היתה בעולם אחר". רבים זוכרים אירוע שבו עצרה רוֹזָה את התזמורת באמצע הקונצרט וביקשה שקט, שכן שומרות הס"ס שישבו בקהל צחקו ופטפטו; הן קיבלו את תוכחתה של האסירה היהודייה בלא מחאה. מותה של רוֹזָה אפוף אף הוא אגדה. היא מתה שבועות אחדים אחרי המתתם בגז של אסירי מחנה המשפחות מטרזיינשטט. יש המאמינים כי הרעילה את עצמה בשל מות ידידיה; אחרים חושדים שנרצחה בידי אסירים בעלי תפקידים שקינאו בה.

גם קומנדו "קנדה" נבדל הבדל של ממש משאר הקומנדו. קומנדו קנדה הוקם כשהפך אושוויץ למחנה השמדה. יהודים שגורשו לאושוויץ חויבו למסור בהגיעם את מיטלטליהם בתואנה שרק מעבירים אותם למקום אחר. קומנדו אסירים אסף בפיקוח הס"ס את כל המיטלטלים, חיפש בהם חפצי ערך ומיין את הפריטים. האסירים כינו את הבלוק שבו אוחסן השלל "קנדה", שהיתה בעיניהם שם נרדף לעושר בלתי מושג. הכול במחנה אימצו את הכינוי.

בכל מחנות הריכוז ספסרו אנשי הס"ס ברכושם של אסירי המחנות. ואולם אין שחיתות שתשווה לאפשרויות שהציעו הררי המיטלטלים שנלקחו מן המגורשים שעתה זה הגיעו. כל אדם בעל גישה לקנדה היה יכול להפיק תועלת מן הפריטים לפני שמיינו ורשמו אותם וחיפשו בהם חפצי ערך מוסתרים. כמה אמצעי ביטחון ננקטו. באנשי קומנדו קנדה נערך חיפוש בשובם למחנה, ורק אנשי ס"ס מעטים ששימשו משגיחים היו רשאים להיכנס לשטח הסגור. ואולם הפיתוי היה גדול, ומעשי הגנבה היו רבים. כל מי שהיה מעוניין "לארגן" לעצמו – לגנוב, בעגת המחנה – דבר מה חייב היה להיעזר באחרים. אנשי הס"ס היו צריכים להיעזר באסירים, ולהפך. כל מי שהשכיל לשחד עדים בכוח, היה יכול לצבור עושר ניכר. הסחר עם עדים, וגם שיחודם ורציחתם, היו חלק מהוויית קנדה. אסירים אחדים בעלי גישה לקנדה נהנו מרמת חיים טובה מזו של האסיר הממוצע. היו בהם כאלה שלא נגעו באוכל שהוגש במחנה, אחרים לבשו בגדים נקיים מדי יום ביומו ואף היו אסירים שהצליחו לעקוף את גדר התיל שהפרידה בין הגברים לנשים בבירקנאו. היה אפשר לשחד את אנשי הס"ס. קופסת נעליים מלאה שעונים יכלה לקנות את שתיקתו של אחראי על קומנדו. המונח "לארגן" נקשר קשר הדוק לאושוויץ ולקומנדו קנדה.

מפקד המחנה רודולף הס התלונן, "זהב-היהודים היה בעוכריו של המחנה"¹. הוא ציין כי אפילו הביקורת הקפדנית לא היה כדי בה לשים קץ לפעילות זו. הוא חריש בנוגע למעשי הספסרות שלו עצמו. אבל כשהועבר מאושוויץ למנהלה המרכזית של כל מחנות הריכוז באוֹרְנֵיִנְבוּרְג שליד ברלין, נדרשו לו שני קרונות רכבת וארגזים רבים מספור כדי להעביר את חפציו.

¹ הקומנדאנט מאושוויץ מעיד: רשימותיו של רודולף פרדינאנד האס, צבי שנר (עורך), תל אביב 1978, עמ' 21.

מחסי קנדה ניצבו סמוך למשרפות. אסירה לשעבר, שהיתה נערה צעירה כשעבדה בקנדה, תיארה כיצד אסירים שהיו מסוגלים לגנוב חפצים מן הערמות המלאות בכל טוב נקלעו "מן הסתם לאחד המצבים המשונים ביותר בעולם – מכל עבר הקיפו אותנו זעקות הגועים, השמדה, ארובות מעשנות שהשחירו את האוויר וזיהמו אותנו בפיח ובצחנת גופות נשרפות". מושג הערך הפך לגרוטסקי. במחנה הנשים, למשל, נקנו מעט מים תמורת טבעת יהלומים. שנים לאחר מכן ציין אחד מאנשי הס"ס בציניות, "מותו של אדם אחד הוא לחמו של האחר". מחנה השמדה חזה בקיומם זה בצד זה של קצוות מנוגדים שבשום מקום אחר לא היה אפשר להעלותם על הדעת. עם זאת, המוות היה מנת חלקם של ההמונים, ואילו הלחם מקנדה – של מעטים בלבד.

לעומת אלה שהשיגו גישה לקנדה ניצב הרוב המכריע של האחרים – צללי האדם שנודעו בשם מוזלמנים. כל מי שהכיר את אושוויץ הכיר גם את תופעת המוזלמנים. לימים ניסו רבים לתאר אותם. ז'אן אַמְרִי ניסח זאת כך: "ה'מוזלמן'... לא היה לו עוד מרחב של מודעות שיכל את ההבחנות בין טוב לרע, בין נשגב לנחות, בין רוחני ללא-רוחני. הוא היה גופה מתנוודדת, צרור של תפקודים פיזיולוגיים בפרפוריהם האחרונים".² פרימו לוי כתב: "אני כבר רעב כמו כולם, רעב תמידי, שאנשים חופשיים אינם יודעים מהו. רעב המופיע בכל חלומותינו בלילות: שוכן דרך קבע ברמ"ח איברים ושס"ה גידים",³ והוסיף: "המחנה הוא הוא הרעב: אנחנו עצמנו הרעב; הרעב בהתגלמותו".⁴

נוסף על הים ההגעה, הניתוק מבני משפחה בסלקציה ובסופו של דבר ההבנה כי הם הומתו בתאי הגזים, נאלצו האסירים החדשים לפתוח במאבק הישרדות חסר רחמים. אומץ הלב והתקווה נופצו, הכבוד לחיי אדם נרמס. לשאלה "האם אנצל?" לא היה מקום בצל המשרפות, ואת מקומה תפסה השאלה "כיצד אמות?" ואף-על-פי-כן ניטשו מאבקים על מנה שנייה של מרק, על מים, על מקומות משכב טובים יותר, על פיסות שמיכה, בקיצור על הדברים הבסיסיים ביותר.

הרופא הפולני חד ההבחנה ולדיסלב פִּיקִיל תיאר את תסמיני הגוועה ברעב: "העיניים נעשו עמומות, הפרצוף עטה הבעה עגומה, אדישה ונבובה... בצקות קטנות וגדולות הופיעו, תחילה על העפעפיים וברגליים. נוסף על הנפיחויות היה השלשול. המתבוננים בקבוצה מעין זו חשו שהם מביטים בקבוצת ערבים מתפללים". פִּיקִיל אימץ אפוא את המונח Muselmänner או מוזלמנים ("מוסלמים"). בזמן הפינוי של אושוויץ, הצליח אוטו וולקן, רופא אוסטרי שהוצב לעבודה באגף ההסגר של ה-HKB, להציל נתונים המתארים את מצבם של המוזלמנים –

² ז'אן אמרי, מעבר לאשמה ולכפרה, תל אביב 2000, עמ' 30.

³ פרימו לוי, זהו אדם?, תל אביב תשמ"ח, עמ' 37.

⁴ לוי, שם, עמ' 78.

אסיר שגובהו 1.56 מטרים שקל 28 קילוגרמים; אסיר אחר, 1.67 סנטימטרים גובהו, שקל 34.5 קילוגרמים.

הרופא האסיר אהרון ביילין שם לב כי אדם העומד למות מרעב מתחיל לדבר בלא הפסק על אוכל. כשנשפך מרק מן הדלי שהובא מן המטבח, היו האסירים מלקקים מן הארץ את המרק המעורב בעפר. אנשים אכלו קליפות של תפוחי אדמה. מקס מנהימר, שהיה מוזלמן וניצל, נזכר: "אני אוכל תפוחי אדמה על קליפותיהם. אני משגיח על אלה שחזקים דיים לקלף את תפוחי האדמה שלהם. אני מתחנן לקליפות. אני טורף אותן בגרגרנות. אני מתבייש – ולעולם איני מסיר את עיני מאלה המקלפים את תפוחי האדמה שלהם".

אלברט מנשה כתב לימים: "בעיקר דאגנו לחמוק ממכות, וחשוב מכך – למציאת מזון ושתייה. שאיפתנו הגדולה ביותר היתה להשביע את הרעב המחפיר". ניצולה אחת הודתה כי כמה אסירים גנבו לחם מן הגוססים בבלוק הרפואי ואכלו אותו אפילו כשהיה מכוסה בצואה. גיזלה פרל, רופאה אסירה, נזכרה: "העבודה הרבה ביותר היתה לי תמיד אחרי חלוקת האוכל. הייתי צריכה לחבש ראשים מדממים, לטפל בצלעות שבורות ולנקות פצעים. לאמתו של דבר היתה העבודה הזאת חסרת תוחלת למדי, משום שהכול היה מתחיל מחדש למחרת". תדיאוש בורובסקי, סופר פולני אסיר אושוויץ לשעבר, תיאר את האווירה באושוויץ ללא כחל וסרק: "כשזולתך נראה לך ראוי למאכל, אתה באמת רעב".

וילו יורקוביץ' תיאר את המוזלמן:

האדם הזה שאיננו אלא עור ועצמות, שאך בקושי מסוגל לזוז, החסר רצון וכוח, שריר נזל מאפו אל פיו ואל סנטרו, היצור המטונף הזה העטוף בלואים, המכונם לעתים קרובות, הסובל תדיר משלשול קשה ולכן מדיו צואים, שעניו שקועות או בולטות – האדם הזה היה הסמל האמיתי של האומללות, של החולשה, של חוסר התקווה ושל האימה.

בנדיקט קאוטסקי הוסיף: "האדם המטונף הזה, החייתי והנרפה, הפך בבירור למטרתן של עקיצות ובדיחות מסוגים שונים". יורקוביץ' אף הסביר מדוע לעתים קרובות המוזלמן עורר מורת רוח במקום רחמים: "האסירים היו אחוזי אימה מפני המוזלמנים מפני שמעולם לא ידעו מתי יפקוד אותם אותו גורל והם עצמם יהיו למועמדים ודאיים לתא הגזים או למיתה אחרת". כאשר מת מוזלמן בזמן העבודה בקומנדו הרחק מן המחנה, עשויים היו הניצולים להגיב: "הסבל שלו נגמר סוף סוף. אבל עכשיו עלינו לשאת אותו חזרה למחנה". על אישיותו של המוזלמן, אותו יצור רצוף נפש המתהלך בצל המשרפות, אותו יצור שרעב תמידי קורע את בשרו, כתב פרימו לוי:

המוזלמנים הם-הם יורדי דומה. והם-הם תמצית צידוק קיומו של המחנה. המון שזורם ומתחדש ללא הרף. לא – אלו בני-אדם. שווים איש לרעהו, דומים זה לזה כשתי טיפות מים. צועדים בלאות, בשקט. הניצוץ האלוקי שבנפשם כבה, והם כבר נבובים כך שלמעשה אינם

סובלים באמת. בעצם אין לראות אותם כבני-אדם חיים. יש המהססים לכנות את מותם מוות, משום שאין הם יראים מפניו, בגלל תשישותם אינם יכולים להבין מהו המוות. זכרוני מלא וגדוש בנוכחותם האלמונית, ואילו יכולתי לתמצת את כל הרוע של ימינו בתמונה אחת ויחידה הייתי בוחר בחיזיון הזה שכה קרוב ללבי: אדם, עור ועצמות, מצח מורכן, גב כפוף; על פניו ובעיניו לא ניתן למצוא עוד זכר למחשבת אנוש.⁵

מחנות ההשמדה יצרו עוד קבוצה של אנשים, אותם אומללים שהוצבו בזונדרקומנדו ואולצו לעבוד במשרפות ובתאי הגזים. הס"ס נדרש למילות צופן כשדיבר על ההשמדה ההמונית של מי שנמצאו בלתי ראויים לחיות. הם כינו את ההשמדה ההמונית ואת המשלוחים שנועדו לסלקציה "טיפול מיוחד". לקטגוריה זו השתייך גם המונח "זונדרקומנדו".

ארבע משרפות בעלות תאי גזים פעלו באושוויץ-בירקנאו באביב 1943, ובכל אחת מהן עבד זונדרקומנדו. היו לכך תקדימים. הס"ס כבר הקים זונדרקומנדו. הגז ציקלון B כבר שימש להמתת אסירים במשרפת המחנה הראשי (שכונתה אחר כך המשרפה הישנה או משרפה I) ובבתי איכרים שעברו הסבה (בלוק 1 ו-2) בבירקנאו, וגם בהם אולצו לעבוד אסירים. להוציא קאפו פולנים וגרמנים אחדים, היו אנשי הזונדרקומנדו יהודים. 19 רוסים, שכבר עבדו קודם לכן בזונדרקומנדו במיידינק, הוקצו לזונדרקומנדו באפריל 1944. באותו אביב החלה האקציה ההונגרית, גירוש יהודי הונגריה לאושוויץ. הרצח ההמוני הגיע אז לשיאו, ומספר האסירים שעבדו בזונדרקומנדו הגיע ל-1,000.

כשיצאו היהודים המגורשים מקרונות הרכבת אל הרציף באושוויץ, תרו בדרך כלל אנשי הס"ס אחר הצעירים והחזקים. אלה שנבחרו לא נשלחו למחנה, אלא הועברו לאחד הזונדרקומנדו של המשרפות. ככל שאפשר להעריך במבט לאחור, הזונדרקומנדו הורכבו אז בעיקר מיהודים הונגרים וכן מיהודים יוונים, פולנים, צרפתים וצ'כים. הם אולצו לשאת את הגופות מתאי הגזים אל הכבשנים, ואם התמלאו הכבשנים – אל בורות השרפה. תחילה היה עליהם לגזוז את שער הנשים המתות, ואחר כך לחפש בכל הגופות שיני זהב וטבעות ועגילי זהב. בשער השתמשו לייצור חומרי בידוד; הזהב נשלח מדי חודש לרייכסבנק בברלין.

עם השלמת פעולות ההשמדה ההמוניות, הומתו רוב אסירי הזונדרקומנדו בגז. יצאו מכלל זה המומחים, כגון אלה שידעו להפעיל את הכבשנים. ואולם כמה אנשי זונדרקומנדו ניצלו, בעיקר מבין אלה שעבדו בזמן פינוי המחנה בינואר 1945. אותם אנשי זונדרקומנדו שנתרו בחיים הועברו למחנה הריכוז מאוטהאוזן עם אסירים אחרים. אחרים הצליחו לחמוק מהשמדה במאוטהאוזן באמצעות שינוי המספר של אסיר אושוויץ שקועקע על חלקה התחתון של זרועם השמאלית. לא היה אפשר לאתרם באמצעות המספרים החדשים שהוקצו לאסירים במאוטהאוזן. הם תכננו מראש את המהלך והציגו שמות בדויים בזמן הרישום.

⁵ לוי, שם, עמ' 95-96.

לא כל הניצולים מוכנים לדבר, וחייבים לכבד את השתיקה שגזרו על עצמם. עם זאת, מעטים הרגישו חזקים דיים לספר את סיפורם. היו גם אנשים אחרים שהיו בקשר עם אנשי הזונדרקומנדו המבודדים ודיווחו על שהתרחש שם. ואולם חשוב מכול, כמה אנשי זונדרקומנדו הטמינו פיסות עדות, ואלה נתגלו אחר כך. בעניין זה חייבים לציין את הנריק פּוֹרְבְּסְקִי. על הדיווחים המוטמנים נודע לו בהיותו חשמלאי שפיקח על מתקני המשרפות, ולאחר מכן הוא עמד על כך שייערכו חיפושים אחר התעודות הללו.

הדוח החשוב ביותר, דיווחו של זלמן לבנטל, נתגלה באוקטובר 1962⁶ כשהוא פגום ובלתי קריא בחלקו. מילותיו מלמדות רבות על אנשי הזונדרקומנדו:

מ[י] היה מ[א]מ[י]ן... אך [ז]את רבים ה[י]ן [י]כ[ו]לים – – – ולא פחות הפסיכולוגים, ברצותם להגיע לח[ק]ר מצבם הרוחני של האנשים שנתנו יד למלאכה נור[א]ה ופ[ל]ה[ל]ה כל כך! יהיה זה מענין מאוד! אבל מי יוד[ע] אם יגיעו החו[ק]רים לחקר האמת, האם יהיה בכוחו של איש – ביסודיות –⁷.

אחד מאנשי הזונדרקומנדו המעטים ששרדו זוכר שלבנטל, במקורו מצ'קוב, פולין, צורף לזונדרקומנדו בדצמבר 1942. הוא היה כבן 25 עד 27, "חרוץ והגון במידה לא מצויה". חייבים לנהוג כבוד במעט פיסות המידע הקיימות על האנשים שהוצבו לעבודה בזונדרקומנדו. אין מקום לכל השוואה עם שום קבוצה אחרת. חייבים לקבל כלשונם את זיכרונותיו של לבנטל על הימים הראשונים בתאי הגזים:

רצו תחת [מירדף] אלות מונפות של משמרות הא.ס.א. ששמרו עלינו, עד שדעתנו התבלבלה עלינו לגמרי, איש מאיתנו לא ידע את אשר הוא עושה, מי העושה ומה מתרחש איתו. איבדנו את עשתונותינו כליל. היינו כאנשים מתים, כאוטומאטים, בעת שהריצו אותנו, בלי לדעת לאן אמורים אנו לרוץ, ולשם מה ומה יש לעשות. [איש] לא הסתכל בחברו. אני יודע בבטחון שאיש מאתנו לא חי אותה שעה, לא חשב ולא הרהר. כך עשו לנו עד ש – – ההכרה החלה לשוב – – את מי גוררים לשריפה, מה קרה כאן. כבר מיד אחרי – – כבר נגררו בעגלה כל האנשים [שהומתו בגאז]. [ב]בונקר הושלך על דרגש הובל [למקום שריפה] שם בערו אנשים מיום אתמול, משלשום – – גופות הושלכו לאש. לאחר העבודה, בשובם לבלוק, כאשר [שכ]בו לנח, אז החלה הטראגדיה. כל אחד החל להאמין בחלום, שבו גילו לו אמש, שקרוביו, שיקירי[ו] אינם עוד בחיים ולא יחיו עוד, שלעולם לא יתראה איתם, לעולם לא, כי הוא במו ידיו שרפם, ואם כך בשביל מה לחיות, מה טעם לחיים כאלה.⁸

⁶ לעניין תאריך מציאת כתביו של זלמן לוונטאל ראו מאמרו של נתן כהן בכרך זה.

⁷ זלמן לוונטאל, "תוספת לכתב-היד הלודז'אי", בתוך: בר מארק, מגילת אושוויץ, תל אביב תשל"ח, עמ' 264.

⁸ זלמן לוונטאל, "רשימות", בתוך: מארק, מגילת אושוויץ, עמ' 238-239.

הס"ס העלים עין מאנשי הזונדרקומנדו שלקחו מזון ומשקאות חריפים מחפצי הקרבנות שהושארו במלתחה לפני שהכניסום לתאי הגזים. לבנטל גם כתב: "אך את האמת חייב אני לאמר, שלא אחד מהם איבד את צלמו במרוצת הזמן, מתבייש אתה בפני עצמך".⁹ חייבים להבין כי "האינטליגנציה... מושפעת מתחת לסף ההכרה מחפץ החיים המופלא, מהדחף ומהרצון להיוותר בחיים", כפי שתיאר לבנטל. אפשר להמציא אלף ואחד תירוצים מדוע רוצים לשרוד. "האמת היא כי יש רצון לחיות בכל מחיר".¹⁰

אלא שתירוץ אינו המונח ההולם את התיאור שטמן איש זונדרקומנדו אחר סמוך למשרפה, תיאור שנמצא זמן קצר לאחר שחרור אושוויץ. יהודים הונגרים שאלו את אנשי הזונדרקומנדו אם הם מובלים אל מותם. כשנאמר להם שאכן כן, הם אמרו לאיש, "עליך לנקום את דמנו השפוך. עליך לחיות, אנחנו מבינים אותך". לפני המתה אחרת בגז, פנתה אישה צעירה פולנייה לאנשי הזונדרקומנדו במלתחה: "זכרו שמוטלת עליכם חובה קדושה לנקום בשמנו, החפים מפשע. ספרו לאחיכם, לאנשיכם, כיצד הלכנו למותנו בידיעה ובגאווה". ואז הם שרו את "התקווה". אנשי הזונדרקומנדו שמעו מן הסתם דברים מעין אלה שוב ושוב והשתוקקו להביא לידיעת העולם את סיפורם של אלה שהלכו אל תאי הגזים בבלי דעת, גם כשידעו שהם עצמם לא יינצלו. מטעם זה הם טמנו את תיאוריהם.

למרות בידודם של אנשי הזונדרקומנדו, הצליחו כמה אסירים בבירקנאו ליצור אתם קשר מדי פעם. מחנה הנשים שכן בצמוד למשרפות. סוורינה שמגלוסקה העלתה על הכתב את רשמיה: "הם היו דוגמה עצובה של אבדן דרך בתוך הג'ונגל הבוער של בירקנאו. לעומת זאת, אנשיו של אותו זונדרקומנדו העזו להתקרב לגדרות התיל כדי למסור ליהודים דרישת שלום אחרונה מיקיריהם קודם שנכנסו למשרפות. הם הביאו לעתים מזכרות, תצלומים או מכתבים כאות החיים האחרון".

אחרים תיארו את "הפנים המתוחות, המטורפות" וזכרו כי הם התנהלו כמו רובוטים ולא כיצורים אנושיים. עם זאת, אחרים מעידים כי אנשי הזונדרקומנדו תרמו תרומה נכבדת לבלוק הרפואי של מחנה הנשים. סטניסלב קמינסקי, שהגיע לאושוויץ במשלוח של יהודים מביאליסטוק ונעשה קאפו של זונדרקומנדו, הבריח תדיר זהב ותרופות לתנועת המחתרת של המחנה הראשי באושוויץ.

קריסטינה ציבולסקה שאלה פעם איש זונדרקומנדו איך הוא מצליח לעבוד שם יום אחרי יום. הוא ענה:

את חושבת שאני עושה את זה מרצוני החופשי? מה הייתי צריך לעשות? בטח, יכולתי לרוץ אל גדר התיל כפי שעשו חברים אחרים. אבל אני רוצה לשרוד! אולי יקרה נס. ואז אני רוצה לנקום – אני – עד הראייה לפשעיהם. אתה מתרגל לעבודה הזאת אם היא לא מוציאה אותך

⁹ שם, עמ' 240.
¹⁰ שם.

מדעתך. את חושבת שעבודתם של העובדים במפעלי החימוש אצילה יותר? או של הבחורות שממיינות בקנדה חפצים שיישלחו לגרמניה? אנחנו כולנו ממלאים את פקודותיהם... את חושבת שאלה העובדים בזונדרקומנדו הם מפלצות? אני אומר לך, הם כמו האחרים, רק הרבה יותר אומללים.

כשהיה בן 14 שנים נמנה יהודה בקון עם קומנדו עגלות היד שהופקד על הוצאת אפר מן המשרפות ופיזורו על השבילים מכוסי הקרח בחורף. הוא ראה שם דברים אימים, אך גם התוודע לקלמן פורמן שתמיד היה ידידותי לנערים ומוכן לעזור. בקון זוכר את הקאפו הארי יוזף אילצ'ק, מורה במקצועו, שהיה מאפשר לילדים להתחמם בתא גזים ריק אחרי שהשלימו את עבודתם.

ב-22 ביולי 1944 צורפו לזונדרקומנדו כ-400 יהודים שגורשו מקורפו והיו במחנה הגברים יותר משלושה שבועות. בעת ההיא כבר ידעו היטב מה יהיה עליהם לעשות במשרפה. הם סירבו לעבוד ולפיכך הומתו כולם בגז.

מעט מאוד ידוע על ניסיונות בריחה או התנגדות של אנשי זונדרקומנדו. ואולם ידוע כי הס"ס רצח כל מי שהיה מעורב בניסיונות מעין אלה. העובדה שלמרות הכול הצליח זונדרקומנדו אחד להתקומם מעידה על יצר ההגנה העצמית של האדם ועל רצונו לשמור על כבודו אפילו בתנאים הגרועים ביותר שאפשר להעלות על הדעת. רבים מאלה שכתבו על ניסיונות הבריחה או ההתנגדות או מאלה ששרדו וסיפרו עליהם מתארים את הקאפו היהודי קמינסקי ככוח המניע מאחוריהם. קמינסקי הוסגר כנראה ונרצח בידי הס"ס קודם שהצליח להשתתף במרידה.

אם מעז מישהו להיכנס לנעליהם של אלה שאילץ הס"ס לעשות עבודה כה בלתי מתקבלת על הדעת, חובה עליו לזכור את דבריו של לבנטל: "האמת כפי שהיא טראגית לאין שיעור ואיומה יותר".¹¹

תיאודור איקה יצר שיטת ענישה קולקטיבית שנועדה להצמית באסיר כל ערך עצמי ולהסית את האסירים זה נגד זה. הרעיון שעמד מאחורי השיטה היה להטות את זעם האסירים כלפי אחיהם למאסר במקום אל המענישים (הס"ס). הלקאות וצורות אחרות של ענישה גופנית נועדו לא רק להכאיב, אלא גם להשפיל. בהיותו ראש מיפקדת מחנות הריכוז, החיל איקה שיטה זו בכל המחנות. נוסף על כך ננקטו בכמה מחנות, וגם באושוויץ, צורות ענישה אישיות. לצד מניעת מזון ועמידה של שעות ארוכות במפקדי נוכחות, היה ה"ספורט" העונש הקולקטיבי הנפוץ ביותר. הפקודות לקפוץ למעלה ולמטה, להתגלגל, לרוץ וכיוצא בהן, בשילוב איום במכות בגין אי מילוי הפקודות במהירות הנדרשת, נועדו להשיג שני דברים.

¹¹ לוונטאל, "תוספת לכתב-היד הלודז'אי", עמ' 269.

האסירים היגעים מעבודתם הקשה מדי, המותשים והמורעבים תמיד, היו אמורים לפרוק את כעסם על אלה שבמעשיהם גרמו לענישה הקולקטיבית. כמו כן ציפו מן האסירים שיתנקמו באנשים שקיבלו פטור מהענישה.

האסירים נושאי התפקידים נכללו בשיטה זו. פעם נדמה היה למפקד מחנה האסירים כי חלה התרופפות במשמעת וכי מצעדי האסירים לעבודה וממנה כמו שירתם בפקודה אינם נמרצים די הצורך. הוא הורה לכל הקאפו להתייצב לפניו. כל אחד מהם קיבל חמש מלקות על הישבן, ונאמר להם כי עליהם לדאוג לשיפור הצעידה והשירה. כמה קאפו מילאו פקודות אלה במרץ. אנשי הס"ס הרבו להשתמש בעונש "25 המלקות" מטיל האימה. עונש זה ניתן להפעלה מיד ובלא הקדמה רשמית מיוחדת, אך היה יכול גם להיגזר על-ידי מפקדו של המחנה למעצר מונע. במקרה כזה הופעל העונש בדרך כלל בין בלוק 10 לבונקר של בלוק 11. האסיר אולץ להתכופף על שרפרף ולעתים אף ספג מנה כפולה של מלקות.

אחרי הקמת מחנה הנשים בסוף מרס 1942 נבחרו נשים בסלקציות לעבודת כפייה. בביקורו באושוויץ ביקש הימלר לחזות בהלקאת אסירה והתבונן בה בעניין רב. "את הסמכות לאשר ענשי מלקות ביחס לנשים שמר לעצמו בלבד", נזכר הס.¹²

"בונקר העמידה" היה ייחודי לאושוויץ. המחלקה הפוליטית ניהלה את הפעילות בבלוק 11 של המחנה הראשי. הבלוק לא שימש למגורי אסירים והיה נעול תמיד. מרתפו שימש כלא. נוסף על 28 תאים, הכיל המרתף את בונקר העמידה, השם הכולל שניתן לארבעה תאים ששטח כל אחד מהם היה קטן ממטר מרובע. אסיר שהושלך לבונקר העמידה נאלץ לזחול לתוכו דרך פתח קטן סמוך לרצפה. התא היה חשוך ובעל פתח אוורור יחיד. הנדון היה ננעל לכמה לילות בבונקר העמידה, שבו לא יכול היה לשכב, ואילו ביום היה עליו לצעוד לעבודה. כשנכלאו כמה אסירים באחד מתאי בונקר העמידה, עוד גדלה הצפיפות בחלל המוגבל בלאו הכי. אסיר עלול היה להישפט לשהייה של לילות אחדים בבונקר העמידה אם עשה את צרכיו מאחורי מבנה כלשהו או קטף פרי מעץ ליד מקום עבודתו.

אסירים שנתפסו בפעילות בלתי חוקית נכלאו בבונקר בלא הליך משפטי. בסתיו 1943 נכלא בבונקר בלא הליך משפטי נער יהודי מוורשה כבן 15 על ששתה מבקבוק המים של איש ס"ס בזמן שהקומנדו שלו עבד בחוץ ביום חם. בסלקציית הבונקר הבאה הוא הוצא החוצה ונורה לפני קיר המוות. באושוויץ הוטלו תמיד העונשים הכבדים ביותר על היהודים. הנער ידע מה מצפה לו.

קאפו גרמני בעל משולש ירוק נשלח לבונקר לאחר שנחשד בקיום יחסי מין עם נער שצירף לקומנדו שלו. הנער, צועני, הוחזק בתא אחר. כשלא נכחו במקום אנשי הס"ס, קרא הקאפו הגרמני מילות עידוד אל תאו של הנער. הנער נורה ואילו הקאפו שוחרר, אם כי עוקר. זה היה הנוהג כאשר אסיר נושא משרה – בדרך כלל גרמני ירוק – הואשם בקיום יחסי מין עם נער

¹² הקומנדנט מאושוויץ מעיד, עמ' 187.

(בדרך כלל פולני או רוסי). ביוני 1943 הוקם בבלוק 24 בית בושת לשימושם הבלעדי של אסירים ארים בעלי תפקידים.

ענישה קולקטיבית שהוטלה לעתים קרובות על נשים היתה לאלץ אותן לכרוע על ברכיהן בידיים מורמות. לעתים הוכרחו הנענשות להחזיק אבנים בידיהן בעודן כורעות על ברכיהן. עונש מפחיד לא פחות היה להישלח לקומנדו העונשין. קומנדו העונשין הוקם באוגוסט 1940, וכ-6,000 אסירים נדונו לשרת בו. האסירים הולקו, מנות המזון שלהם קוצצו, והם אולצו לעשות את העבודה הגופנית הקשה ביותר. הם בודדו בנוקשות מכל יתר האסירים.

קומנדו עונשין לנשים, הוקם בבודי. באוקטובר 1942 בוצע בנשות הקומנדו טבח נורא. במאי 1942 הועבר קומנדו העונשין לבריקנאו, ושם אולצו האסירות לעבוד בחפירת תעלת ניקוז. בדרך חזרה למחנה אחרי העבודה התלוותה בדרך כלל לאסירות הצועדות עגלה עמוסת גופות, קרבנות אותו היום, ודי בכך להעיד בבירור על תנאי עבודתן.

כל מפקד מחנה ביקש למנוע בריחות, שכן על בריחות שעלו יפה צריך היה לדווח למפקדה. הבריחות מאושוויץ היו רבות יותר מאשר מכל מחנה אחר, משום שהתנאים שם היו גרועים בהרבה ומשום שבניגוד למחנות אחרים, אושוויץ לא נמצא בסביבה גרמנית. בעת ביקורו באושוויץ אמר הימלר להס כי "מגפת הבריחות של אושוויץ חייבת להתחסל!"¹³ בעקבות זאת נקט הס את כל האמצעים שעמדו לרשותו כדי למנוע בריחות. בורח שנתפס הוחזר למחנה ונתלה בזמן המסדר לעיני כל האסירים. בורח שנורה בזמן הבריחה, גופתו נתלתה למען יראו ויראו ליד שערי המחנה. שלט אזהרה הבהיר כי זה יהיה גורלו של כל מי שינסה לברוח. מאחר שרוב הבורחים נמנו עם קומנדו שעבדו מחוץ למחנה, נענשו גם הקאפו האחראים. מטעם זה התעקשו כמה קאפו להעמיד את כל האסירים בשורה ולמנותם אחת לכמה זמן.

הראשון שהצליח לברוח מן המחנה היה אסיר פולני שברח ב-6 ביולי 1940. כל האסירים נענשו בעמידה של 20 שעות במגרש המסדרים. עונש חמור עוד יותר הוטל אחרי בריחתו של פולני אחר ב-23 באפריל 1941. עשרה אסירים מן הבלוק של הבורח הובאו לתא בבונקר ונכלאו בו בלי מזון או שתייה. מריאן בֶּטְקוֹ, פרופסור לפיזיקה מחוֹז'וֹב, הציע שיענישו אותו במקום את הבורח הצעיר. עד 26 במאי מתו כל העשרה.

לאחר בריחתו של עוד אסיר פולני החליטו אנשי הס"ס להוציא להורג כל אסיר עשירי מאסירי הבלוק של הבורח. מקסימיליאן קולֶבָה, כומר פרנציסקני, נידב את עצמו במקום פרנצי'ישק גְּיוֹבְנִיץ'ק, אחד הנבחרים, והומת כעבור זמן קצר בזריקת פנול. כל הנבחרים מתו בתא. קולֶבָה הוכרז קדוש בשל הקרבן שהעלה.

לבריחות מסוימות נודעה חשיבות מיוחדת בשל המידע שהביאו הבורחים לעולם החיצוני. באחת הבריחות האלה ברחו ב-7 באפריל 1944 אלפרד וְצֶלֶר ורודולף וְרֶבֶה, שניהם יהודים

¹³ שם, עמ' 186.

סלובקים. עם צאתם לחופשי, הם מסרו עדות על אושוויץ-בירקנאו, לרבות שרטוטים, מספרים ופרטים על תהליך ההשמדה. המידע הגיע בסופו של דבר להונגריה ולעולם החופשי.

מאוחר יותר הופעלו אמצעי הפחדה אחרים. אחרי שלושה פולנים ברחו במאי 1943 מקומנדו שעסק במדידות שטח, נתלו 12 פולנים מן הקומנדו שלהם במגרש המסדרים. הגופות הושארו שם זמן מה בתור אמצעי הרתעה. הם הגה את רעיון פעולת התגמול, והימלר אישר אותו. לאחר בריחתו של עוד פולני, הובאו הוריו למחנה. ניתנו להם מדי אסירים והכריחו אותם לשבת על שרפרפים בצד הדרך כדי שכל האסירים יוכלו לראותם כשצעדו למחנה מהעבודה. שלט שנתלה מעליהם הבהיר כי הם הוא שקבע את עונשם וכי אותו עונש ייגזר במקרה של בריחה נוספת.

פעולת התגמול האלה הופסקו כשהחליף ארתור ליִבְהֶנְשֶׁל את הס בפיקוד על המחנה בנובמבר 1943. מאז ואילך לא הוצאו להורג בורחים שנתפסו, אלא הועברו למחנה ריכוז אחר. עם זאת, כמה בורחים שנלכדו נרצחו, בעיקר כאלה ממחנות משנה או אסירים שניסיונות הבריחה שלהם היו נועזים ביותר, דוגמת הפולני אדוארד גלינסקי ושליחת מחנה הנשים היהודיות, מלה ציִמְטֶבֶאום. ליִבְהֶנְשֶׁל גם הורה להרוס את בונקר העמידה.

נוסף על מתקן ענישה שימש בלוק 11 גם בית מעצר לאסירים שנחשדו בעיני המחלקה הפוליטית. הס"ס החזיק צבא של מודיעים בקרב האסירים, וכשחשדו שמזימה מתרקמת, חקרו אנשיו אסירים ולעתים קרובות למדי אף עינו אותם. העינוי המפחיד ביותר היה ה"נדנדה". אסיר ששרד את ה"נדנדה" תיאר אותה במשפטו של קצין הס"ס וילהלם בּוֹגֶר, שהתקיים בפרנקפורט בשנים 1963 עד 1965:

בּוֹגֶר הורה להביא אותי לבניין המחלקה הפוליטית ואסר אותי באזיקים. את ידי שמו מתחת לברכי כדי לאפשר את דחיפתו של מקל בין הזרועות לברכיים. המקל הורם, והייתי תלוי מן הנדנדה כפי שמכנים אותה. בּוֹגֶר הורה לי לספור בקול את 60 המלקות שעמדתי לחטוף. כשהתבלבלתי בספירה, זה היה מתחיל מחדש, מן ההתחלה. בּוֹגֶר דחף את הנדנדה בזמן שהכו אותי.

לבסוף, לאחר שאיבד את הכרתו, הורידו אותו מן הנדנדה. "הייתי על הרצפה כשהתעוררתי מבעיטות מגפיים".

במשפט בּוֹגֶר תוארה עוד שיטת עינויים. לאחד מחדרי הגסטפו הובא אסיר לאחר שהכו אותו ואולץ לעמוד שם שעות במעבר כשפניו פונות אל הקיר. "אני יודע מתי קיבלת את הארוחה האחרונה שלך. עכשיו אתן לך קצת אוכל", נאמר לי. צלחות עם סלט דגים מלוחים ניצבו על השולחן. הדג היה מלוח כל-כך, עד שהקאתי בסופו של דבר". האסיר אולץ לגמור את כל

האוכל, וגם את קיאו. כשנחקר על התיאורים הללו במשפטו, כינה אותם בִּוְגֵר "מלאי חורים ולא לגמרי נכונים".

אחד מיומני הבונקר, שנוהל מ-9 בינואר 1941 ועד 1 בפברואר 1944, נשמר בשלמותו. מתוך 2,137 האסירים שהובאו לבונקר בפרק זמן זה, נרצחו שם 821. יותר ממחצית המובאים היו יהודים. הפולנים היו הקבוצה השנייה בגודלה (422); אחריהם הגרמנים והאוסטרים (175), ולבסוף – הרוסים (74). שיעור היהודים שנרצחו בבונקר היה גבוה; כמעט אף יהודי לא יצא בחיים מן הבונקר.

מקור: ישראל גוטמן ודניאל בירנבאום, "אשוויץ: אונטומיה של מחנה ריכוז", הוצאת יד ושם ירושלים, תשס"ג. עמ' 341-361.